

СЛОВОЗМІНА ІМЕННИКА У ЗАХІДНОПОЛІСЬКІЙ ГОВІРЦІ СЕЛА СМІДИН*

Анотація. У статті представлено інваріантну модель дослідження субстантивного формотворення західнополіської говірки. На основі систематизації та аналізу фактичного матеріалу сформовано словозмінні типи та підтипи, виокремлено іменники з індивідуальними парадигмами відмінювання. Встановлено, що субстантивна словозмінна система досліджуваної говірки, зберігаючи окремі свідчення мовної архаїки, становить відкритий простір для морфологічних інновацій.

Ключові слова: західнополіська говірка, словозміна, іменник, словозмінний тип, відмінок, флексія.

Summary. The invariant model of the research of the Western Polissyan dialect substantival word modification is presented in this article. As a corollary of the systematization and analysis of the factual material word modification types and subtypes are distinguished, the nouns with specific paradigms of conjugation are differentiated. It is claimed, that the substantival word modification system of the dialect under consideration constitutes an open area for morphological innovations with particular forms of lingual archaics being preserved.

Key words: Western Polissyan dialect, word modification, noun, modificational word type, case, flexion.

Західнополіська говірка села Смідин Старовижівського району Волинської області виявляє ряд специфічних ознак на морфологічному рівні, зокрема у системі словозміни іменника. Закономірним явищем є більша, супроти літературної мови, розгалуженість парадигм субстантивного відмінювання у говірці. Діалектна словозмінна система, зберігаючи словоформи, що стали літературною нормою, позначена також впливом архаїчних мовних явищ та фонетико-морфологічних новотворів, що визначають її специфіку.

Для представлення моделі системного аналізу субстантивного формотворення із залученням максимальної кількості словоформ, зафіксованих у процесі тривалого спостереження над спонтанним діалектним мовленням носіїв досліджуваної говірки, ми відійшли від традиційного методу опису шляхом поділу іменників на відміни та зробили спробу виділити словозмінні субстантивні типи. Наукову обґрунтованість і доцільність такого підходу підтверджують праці М. С. Павлюка та І. К. Робчука [4], Л. В. Рябець [5], К. Д. Глуховцевої [1] тощо. Критеріями для виділення типів відмінювання стали: а) рід іменника, б) закінчення називного відмінка однини, в) характер кінцевого приголосного основи, г) категорія істоти / неістоти, особи / неособи (для іменників чоловічого роду). Варіантність відмінкових закінчень у межах одного типу була причиною виділення субстантивних підтипів. При цьому додатковим критерієм обрано наголошеність / ненаголошеність флексій в однині та множині.

При описі системи субстантивної словозміни використано традиційну матрицю із семи відмінків. Щоправда, опрацьований матеріал указує на незначне поширення форм Кл.в. в досліджуваній говірці.

Більшість субстантивів проаналізовано за виявом протиставлення однина / множина; форм двоїни не зафіксовано. Простежено також словозмінну специфіку іменників з неповною числовою парадигмою. Крім власне субстантивних, виділено прикметникові типи відмінювання.

На основі систематизації та аналізу фактичного матеріалу в говірці села Смідин виокремлено 26 словозмінних типів, 36 підтипів та 2 лексеми з індивідуальною парадигмою відмінювання. Об'єктом нашої уваги в цій статті є формотвірна система іменників жіночого роду та субстантивів, які відмінюються за словозмінною моделлю цих іменників.

Іменники жіночого роду з повною числовою парадигмою в описуваній говірці представляють 3 типи, 9 підтипів та лексема мати, що має індивідуальну систему закінчень.

Тип вода об'єднує субстантиви твердої групи з флексією *-a*.

Підтип вода. Лексеми з твердим кінцевим приголосним основи та наголошеною флексією: *ве"сна, вода, война, голова, гора, зима, крупá, лозá, пудошва, пчолá, се"стра, сл'озá, трава* та ін.

Систему відмінкових закінчень цього підтипу схематично можна зобразити так:

* Село Смідин належить до Старовижівського району Волинської області.

Таблиця 1.

	Н	Р	Д	З	О	М	Кл
одн.	-á	-ú ^с	-í	-ý, -у	-ó, -ойо	-í	-ó, -о
мн.	-и	Ø	-ам	-и	-ами	-ах	-и

Через типове для говірки обниження і розширення артикуляції наголошеного [и] у Р.в. одн. в таких формах домінує флексія -ú^с: *зимí^с, травí^с*.

Характерною особливістю досліджуваної говірки є фонетично зумовлені закінчення -ó, -ойо в О.в. одн. всіх іменників жіночого роду: *крупóйо, се^нстрó, травóйо*. Форми на -ойо І. Г. Матвіяє розглядає як результат контамінації форм на -о та -ойу. Можливо, зауважує дослідник, певну роль тут відіграло гіперичне (пов'язане з намаганням ужити правильну форму) відштовхування від укання [3, 57–

58]. Відповідні субстантивні форми простежено в одиничних західнополіських говірках, зокрема підляських: *vodó* [6, 48], *porójo* [6, 200] *s'ik'éro* [6, 200], а також у говірках Тернопільщини [2, 80].

Підтип ворона. Лексеми з твердим кінцевим приголосним основи та ненаголошеним закінченням: *брига́да, воро́на, корз'і́на, мог'е́ла, робо́та, субо́та, т'і́л'ігра́ма, цибулі́на, шко́ла* та ін.

Іменники окресленого підтипу мають таку відмінкову парадигму:

Таблиця 2.

-а	-и	-и	-у	-о, -ойо	-и	-о
-и	Ø	-ам	-и	-ами	-ах	-и

Закінчення -и в Д., М. вв. одн. – типовий для досліджуваної говірки рефлекс давнього *ě: *на брига́ди, в шко́ли*.

Підтип хата. Лексеми з твердим кінцевим приголосним основи, ненаголошеною флексією в однині

та з наголосом на закінченні у множині: *коро́ва, це́рква, ха́та*.

Ці субстантивні форми мають таку систему відмінкових закінчень:

Таблиця 3.

-а	-и	-и	-у	-о, -ойо	-и	-о
-ú ^с	-ів, Ø	-ám	-ú ^с	-áми	-áх	-ú ^с

Р.в. мн. окресленого підтипу у досліджуваній говірці характеризує варіативна взаємозаміна відмінкових формантів Ø – *ів*: *хат – хатів*.

Підтип рука. Лексеми із задньоязиковим чи фарингальним кінцевим приголосним основи та наголошеним закінченням: *блoхá, дочкá, ногá, рукá*.

Таблиця 4.

-á	-'é	-í	-ý, -у	-ó, -ойо	-í	-ó
-'í	Ø, -ув	-ám, -ам	-'í	-áми, -ами	-áх, -ах	-'í

Діалектну специфіку описуваного підтипу виявляють найперше форми Р.в. одн. та Н., З. вв. мн. з флексіями -'é та -'í відповідно: *дoчк'é, дoчк'í*.

Поряд із перевагою нульового закінчення Р. в. мн. іменників функціонують також форми на -ув (*блóхув*), виникнення яких, очевидно, пов'язане з фонетичними модифікаціями у флексії *-овь субстантивів колишніх -й-основ; таке закінчення від

форм чоловічого роду перейняли іменники іншої родової приналежності, зокрема субстантиви жіночого роду.

Підтип муха. Лексеми із задньоязиковим чи фарингальним кінцевим приголосним основи та ненаголошеним закінченням: *ба́нка, бу́лочка, бумáга, дoрoга, му́ха, ишкарпéтка* та ін.

Таблиця 5.

-а	-'í	-и	-у	-о, -ойо	-и	-о
-'í	Ø	-ам	-'í	-ами	-ах	-'í

Флексія -'í в Р.в. одн. та Н., З. вв. мн. відбиває процес вторинного пом'якшення консонантів у групах *гы, *кы, *хы: *ба́нк'í, му́х'í*.

Підтип сорочка. Лексеми із задньоязиковим чи фарингальним кінцевим приголосним основи, ненаголошеною флексією в однині та з наголосом на

закінченні у множині: *ва́вка, д'і́вка, же́ртка, же́нка, кв'і́тка, ло́ж'ка, ми́ска, на́волочка, нив'і́стка, сорoчка, пта́шка* та ін.

Система відмінкових закінчень цих іменників представлена в такий спосіб:

Таблиця 6.

-а	-'í	-и	-у	-о, -ойо	-и	-о
-'é	Ø	-ám	-'é	-áми	-áх	-'é

Зауважимо, що в системі відмінювання іменників з основою на задньоязиковий чи фарингальний кінцевий приголосний послідовно простежено наслідки другого перехідного пом'якшення цих консонантів: *у руц'í, в ми́сци, на дoрoзи*.

Тип земля об'єднує іменники м'якої групи з флексією -а.

Підтип земля. Лексеми з м'яким кінцевим приголосним основи та наголошеним закінченням: *зе^нмл'á, симн'á*, що мають таку парадигму відмінювання:

Таблиця 7.

-á	-í	-í	-ý, -у	-'ойо, -ёйо	-í	-е, -'о
-í	Ø	-'ам	-í	-'ами	-'ах	-í

У досліджуваній говірці простежено наслідки вирівнювання форм м'якої групи за зразком твердої: *зи^емл'ойо*. Хоча дія граматичної аналогії не була абсолютною. Зафіксовано також іменники з історично закономірною флексією *-ёйу*, що реалізована у варіантові *-ёйо: симнёйо*.

Вплив іменників твердої групи подекуди позначений на оформленні Кл.в. субстантивів м'якої групи. Такі форми вживані з паралельними закінченнями *-е, -'о: зёмле, зёмл'о*.

Підтип *долоня*. Лексеми з м'яким кінцевим приголосним основи та ненаголошеною флексією: *долон'а, клун'а, не^д'л'а, скри^{ен}'а*, а також іменники *бура, ве^чёра*, що оформлені за схемою твердої групи внаслідок ствердіння колишнього м'якого сонорного вібранта [р'].

Субстантивні форми окресленого підтипу мають таку ж систему закінчень, як лексеми з твердим кінцевим приголосним основи (підтип *ворона*). Хоча у М.в. мн. окремі іменники м'якої групи поряд із флексією *-'ах* можуть мати закінчення *-'ох: у долон'ох, в клун'ох*. Як зауважує І. Г. Матвіяс, такі форми виникли під впливом іменників давніх *-й*-основ, який був настільки сильним, що охопив субстантиви І і II відмін [3, 78–79].

Підтип *яблуня*. Лексеми з м'яким кінцевим приголосним основи, ненаголошеною флексією в однині та з наголосом на закінченні у множині: *ви^еин'а, каструл'а, к'ішён'а, крині^ец'а, пшані^ец'а, че^рёшн'а, іаблун'а* та ін.

Таблиця 8.

-'а	-и	-и	-'у	-'о, -'ойо	-и	-'о
-í	-'ів, Ø	-'ём	-í	-'ёми	-'ёх	-í

Варіативність флексій простежено в Р.в. мн. Поряд із домінуючим у цих формах закінченням *-'ів: пшаниц'ів, іаблун'ів*, поширені лексеми *вишён', че^рёшён'* з нульовою флексією.

Закінчення Д., О., М. вв. мн. іменників окресленого підтипу зумовлені типовим для досліджуваної говірки явищем підвищення і звуження артикуляції наголошеного [а] після м'яких приголосних: *іаблун'ём, іаблун'ёми, на іаблун'ёх*.

Субстантивні форми з шиплячим приголосним основи мають таку систему відмінкових флексій, як

відповідні іменники з м'яким кінцевим приголосним. Так, субстантиви типу *душа, межá* відмінюються за зразком іменників підтипу *земля; груша, кал'ужа, каша, куча* – як іменники підтипу *долоня*. Флексія *-и* в Д., М. вв. одн. іменників із шиплячим приголосним основи у ненаголошеній позиції відбиває процес депалаталізації історично м'якого шиплячого: *груши, в кал'ужи*.

Тип *тінь* об'єднує лексеми з нульовою флексією: *нич, п'ич, т'ін'*, що мають таку парадигму відмінювання:

Таблиця 9.

Ø	-и	-и	Ø	-'у, -'у, -ийо	-и
-и	-'і ^е й, -и ^е й	-'ам, -ам	-и	-'ами, -ами	-'ах, -ах

У Р., Д. та М. вв. одн. ці іменники вживані з історично закономірною флексією *-и: но́чи, до пёчи*.

В О.в. одн. субстантивів представлено закінчення *-'у, -'у: т'ін':у, пуд^м п'ич':у*. Зафіксовано також форму з флексією *-ийо: т'іннийо*.

Лексема *мати* має індивідуальну парадигму відмінювання, представлену такою системою флексій:

Таблиця 10.

-и	-ир-а	-ир-и	-ир-а	-ир-о, -ир-ойо	-ир-и
-ир-і	-ир-ів	-ир-ám	-ир-ів	-ир-áми	-ир-áх

На діалектну особливість оформлення лексеми *мати* вказує суфікс *-ир-*, простежений у всіх формах однини та множини: *ма́тира, матир'ів*.

Форма Р.в. одн. – *ма́тира* – характерний для говірки морфологічний новотвір. Наслідком вирівнювання за аналогією до іменників жіночого роду з флексією *-а* є форми О.в. одн.: *ма́тиро, ма́тирою*. Кл.в. цього іменника представлений лексемою *ма́мо*, що похідна від субстантива *ма́ма*.

Серед іменників жіночого роду з неповною числовою парадигмою, зокрема субстантивів *singularia tantum* у досліджуваній говірці виділено 2 типи і 2 підтипи.

Тип *доброта* об'єднує іменники з флексією *-а*.

Підтип *доброта*. Лексеми з твердим приголосним основи та наголошеним закінченням: *добротá, пустотá, те^мнотá*, що мають словозмінну модель однини іменникових словоформ підтипу *вода*.

Підтип *морква*. Лексеми з твердим приголосним основи та ненаголошеною флексією: *гли^ена, морква*, що мають таку систему закінчень, як іменники підтипу *ворона* в однині.

Тип *любов* утворюють лексеми жіночого роду з нульовим закінченням: *злис'т^м, кров, л'уббв, сил', старос'т^м*, які мають формотвірну модель однини субстантивів типу *тінь*.

В окремий тип (*тип ненажера*) об'єднано іменники спільного роду із флексією *-а*. Цей тип у говірці села Смідин представлений 3 підтипами.

Підтип *ненажера*. Лексеми з твердим кінцевим приголосним основи: *дй^лда, замазура, зануда, не^ннажёра, обжёра*, що відмінюються за словозмін-

ною моделлю іменників підтипу долоня. Спільну парадигму відмінювання мають форми жіночого роду підтипу брова та іменник спільного роду *сиротá*.

Підтип невдаха. Лексеми із задньоязиковим чи фарингальним кінцевим приголосним основи: *волоц'уга, гул'ака, кал'іка, не^ввдаха, тий'ака*, що мають такі закінчення, як субстантиви підтипу муха.

Підтип суддя. Лексеми з м'яким кінцевим приголосним основи: *не^{хл'}уйа, пій'аниц'а, суд':á*. Система відмінкових флексій цих іменників оформлена за зразком відповідних словоформ підтипу земля.

Щоправда, у Р.в. мн. іменників спільного роду поряд з нульовим закінченням: (*не^{хл'}уй, пій'аниц'*), простежено використання флексії -ув: *суд':ув*.

Серед субстантивованих прикметників жіночого роду у досліджуваній говірці виокремлено тип молода, який об'єднує лексеми із флексією -а, зокрема назви істот – осіб: *братова* 'дружина брата', *мала* 'менша сестра', *молода* 'дівчина, яка виходить заміж', *стара* 'мати, свекруха', *ланкова* 'жінка-керівник польової ланки'; назви істот – неосіб: *йáлова* 'корова, яка цього року не має теляти'.

Таблиця 11.

-á, -а	-éйі, -ийі	-éйі, -ийі	-ý, -у	-éйо, -ийо	-éйі, -ийі
-ú ^е йі, -и	-ú ^е х, -их	-ú ^е м, -им	-ú ^е йі, -и	-ú ^е ми, -ими	-ú ^е х, -их

Лексеми, відмінкові закінчення яких указують на словозміну за моделлю прикметників жіночого роду, позначені характерною для говірки діалектною специфікою. Так, у Р.в. одн. простежено форми на -éйі: (*молодéйі, старéйі*), та -ийі: *йáловийі*. Наслідком дії аналогії до цих лексем зумовлені форми Д., М. вв. одн.: *на молодéйі, при ланкóвийі*. Флексії -éйо, -ийо характерні для субстантивованих прикметників в О.в. одн.: *з малéйо, йáловийо*. У говірці

збережені повні нестягнені форми із закінченням -ú^ейі: *молодú^ейі, старú^ейі*; зафіксовано також форми на -и: *йáлови*.

Наведений та проаналізований матеріал дає підстави твердити, що варіантність відмінкових формантів у досліджуваній формотвірній системі зумовлена передусім відкритістю словозміни західнополіської говірки для морфологічних інновацій.

Література

1. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.
2. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 16–128.
3. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. – К.: Рад. шк., 1974. – 184 с.
4. Павлюк М. С., Робчук І. К. Словозміна іменників в українських говірках Румунської Добруджі // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 140–152.
5. Рябець Л. В. До питання опису словозміни іменника у говірці // Український діалектологічний збірник. – К.: Довіра, 1997. – Вип.3. – С. 64–74.
6. Czyżewski F., Warchoń S. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. – Rozprawy Slawistyczne. 9. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. – 496 s.